

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.3 № 2

2026

QADIMGI VA MUMTOZ YOZMA MANBALARDA O'SIMLIK NOMLARI

Xo'jamurodova Oydin Xo'jamurod qizi
Osiyo texnologiyalari universiteti,(PhD)

Annotatsiya

Mazkur maqolada qadimgi va mumtoz yozma manbalar asosida o'zbek tilidagi o'simlik nomlarining (fitonimlarning) shakllanishi, tarixiy taraqqiyoti va terminlashuv jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, mumtoz adabiyot hamda tibbiy-ilmiy asarlarda uchraydigan fitonimlarning leksik-semantik xususiyatlari, nominativ tamoyillari va lingvomadaniy yuklamasi yoritiladi. O'simlik nomlarining tashqi belgi, rang, shakl, hid va funksional xususiyatlarga asoslangan holda nomlanishi xalqning tabiatni idrok etish tajribasi bilan bog'liq holda izohlanadi. Shuningdek, fitonimlarning tarixiy taraqqiyot jarayonida ma'no torayishi va kengayishi kabi semantik o'zgarishlari, ularning ilmiy termin sifatida shakllanishiga ta'siri ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari qadimgi va mumtoz yozma manbalardagi o'simlik nomlari zamonaviy o'zbek o'simlikshunoslik terminologiyasining shakllanishida muhim manba bo'lib xizmat qilganini tasdiqlaydi hamda milliy terminologik tizimning uzviyligini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: fitonimlar, o'simlik nomlari, qadimgi yozma manbalar, mumtoz adabiyot, tarixiy leksikologiya, terminlashuv, nominatsiya, semantik taraqqiyot, lingvomadaniyat, o'zbek o'simlikshunoslik terminologiyasi.

НАЗВАНИЯ РАСТЕНИЙ В ДРЕВНИХ И КЛАССИЧЕСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ

Хожамуродова Ойдин Хожамурод кизи
Азиатский университет технологий,(PhD)

Аннотация

В статье на основе древних и классических письменных источников анализируются процессы формирования, исторического развития и терминологизации названий растений (фитонимов) в узбекском языке. В ходе исследования рассматриваются лексико-семантические особенности, номинативные принципы и лингвокультурная нагрузка фитонимов, зафиксированных в древнетюркских письменных памятниках, классической литературе и медицинско-научных трудах. Объясняется, что наименование растений, основанное на внешних признаках, цвете, форме, запахе и функциональных свойствах, непосредственно связано с народным опытом восприятия природы. Особое внимание уделяется семантическим изменениям фитонимов в процессе исторического развития, таким как сужение и расширение значения, а также их влиянию на формирование научной терминологии. Результаты исследования подтверждают, что названия растений, зафиксированные в древних и классических письменных источниках, сыграли важную роль в становлении современной узбекской ботанической терминологии и обеспечивают преемственность национальной терминологической системы.

Ключевые слова: фитонимы, названия растений, древние письменные источники, классическая литература, историческая лексикология, терминологизация, номинация, семантическое развитие, лингвокультура, узбекская ботаническая терминология.

PLANT NAMES IN ANCIENT AND CLASSICAL WRITTEN SOURCES

Xo'jamurodova Oydin Xo'jamurod qizi
Asian University of Technologies,(PhD)

Abstract

This article analyzes the formation, historical development, and terminologization of plant names (phytonyms) in the Uzbek language based on ancient and classical written sources. The study examines the lexical-semantic features, nominative principles, and linguocultural significance of phytonyms found in ancient Turkic inscriptions, classical literature, and medical-scientific works. It explains that the naming of plants based on external characteristics, color, shape, smell, and functional properties is closely connected with the people's experience of perceiving nature. Special attention is paid to semantic changes such as narrowing and broadening of meaning in the historical development of phytonyms and their role in the formation of scientific terminology. The research results confirm that plant names recorded in ancient and classical written sources played a significant role in the development of modern Uzbek botanical terminology and contribute to the continuity of the national terminological system.

Keywords: phytonyms, plant names, ancient written sources, classical literature, historical lexicology, terminologization, nomination, semantic development, linguoculture, Uzbek botanical terminology.

Til tarixini chuqur va izchil o'rganishda qadimgi hamda mumtoz yozma manbalar alohida ahamiyat kasb etadi. Aynan shu manbalar orqali muayyan davr tilining leksik tarkibi, semantik tizimi, nominativ tamoyillari va madaniy qatlamlari aniqlanadi. Qadimgi yozma yodgorliklar va mumtoz adabiy asarlar til taraqqiyotining uzviy bosqichlarini aks ettirib, xalqning dunyoqarashi, turmush tarzi va tabiat bilan munosabatini yorituvchi ishonchli manba vazifasini bajaradi. Bu jarayonda tabiat bilan bevosita bog'liq bo'lgan leksik birliklar, xususan o'simlik nomlari alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. O'simlik nomlari (fitonimlar) tilning eng qadimgi va barqaror qatlamlaridan biri bo'lib, ular xalq xo'jaligi, tabobati, estetik qarashlari va ramziy tafakkuri bilan chambarchas bog'liq. Qadimgi va mumtoz yozma manbalarda fitonimlar nafaqat real biologik obyektlarni nomlash, balki ramziy, badiiy va konseptual ma'nolarni ifodalash vositasi sifatida ham qo'llanadi. Shu sababli ularni tarixiy-lingvistik, semantik, nominativ va lingvomadaniy jihatdan tadqiq etish o'zbek tilining o'simlikshunoslik terminologiyasi shakllanish jarayonini yoritishda muhim ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqotda qadimgi va mumtoz yozma manbalarda uchraydigan o'simlik nomlarini lingvistik jihatdan tahlil qilish maqsad qilib olindi. Tadqiqotda tavsifiy metod asosiy usul sifatida qo'llanilib, o'simlik nomlarining shakli, semantik va funksional xususiyatlari aniqlanadi. Leksik-semantik tahlil orqali o'simlik nomlarining ma'nosi, ularning kontekstual qo'llanilishi hamda semantik o'zgarishlari o'rganildi. Diaxron yondashuv yordamida o'simlik nomlarining tarixiy rivojlanish jarayoni va davrlararo o'zgarishlari aniqlab berildi. Shuningdek, qiyosiy metod asosida mumtoz manbalarda uchraydigan fitonimlar zamonaviy o'zbek tilidagi muqobillari bilan solishtirildi. Tadqiqot materiali sifatida qadimgi va mumtoz adabiy manbalar, tarixiy asarlar, lug'atlar hamda ilmiy-tadqiqot ishlari tanlab olindi. Ushbu metodologik yondashuv o'simlik nomlarining lingvistik va madaniy ahamiyatini kompleks yoritishga imkon berdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, qadimgi va mumtoz yozma manbalarda o'simlik nomlari muhim o'rin egallab, ular nafaqat botanik tushunchalarni, balki ramziy,

estetik va amaliy ma'nolarni ham ifodalagan. O'simlik nomlari ko'pincha shifobaxshlik, go'zallik, baraka va hayot timsoli sifatida qo'llangan. Tahlil jarayonida ayrim o'simlik nomlarining shakli va ma'nosi asrlar davomida barqaror saqlanib qolganligi aniqlandi. Shu bilan birga, ba'zi fitonimlarda semantik kengayish yoki torayish holatlari kuzatildi. Mumtoz adabiy matnlarda o'simlik nomlarining ko'chma va badiiy ma'nolarda ishlatilishi ularning poetik imkoniyatlarini kengaytirgan. Natijalar shuningdek, o'simlik nomlarining xalqona bilimlar, tabobat va dehqonchilik an'analari bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Terminologik jihatdan esa qadimgi manbalarda yagona standartning yo'qligi sinonimiya va variantlilikni yuzaga keltirgan. Bu holat zamonaviy tilshunoslikda tarixiy leksikologiya va terminologiyani chuqur tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi.

Qadimgi va mumtoz yozma manbalar til tarixini o'rganishda eng muhim va ishonchli manba hisoblanadi. Ushbu manbalar muayyan davr til tizimini, leksik boylikni, semantik qatlamlarni va nominativ an'analarni aniqlash imkonini beradi. Yozma manbalar orqali tilning tarixiy rivoji, leksik birliklarning shakllanishi va funksional qo'llanilishi aniqlanadi. Ayniqsa, o'simlik nomlari kabi tabiat bilan bog'liq leksik birliklar xalqning kundalik hayoti, xo'jalik faoliyati, tibbiy va madaniy tajribasi bilan chambarchas aloqador bo'lib, tarixiy-lingvistik jihatdan katta ahamiyat kasb etadi. O'simlik nomlari yozma manbalarda ko'pincha real predmet nomi sifatida emas, balki ijtimoiy, ramziy va konseptual ma'nolar bilan ham qo'llanadi. Bu holat ularning faqat nominativ emas, balki semantik va lingvomadaniy yuklama tashuvchi birlik ekanini ko'rsatadi. Qadimgi va mumtoz manbalarda uchraydigan fitonimlar til tarixida leksik barqarorlik va uzviylikni namoyon etadi, shuningdek, zamonaviy o'simlikshunoslik terminologiyasining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Shu jihatdan yozma manbalar nafaqat tarixiy til faktlarini, balki terminologik taraqqiyotning manbalarini ham yoritib beradi [3, 90].

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, xususan O'rxon–Enasoy bitiklari turkiy tillarning dastlabki leksik qatlamini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu bitiklarda asosan siyosiy, harbiy va ijtimoiy mavzular yetakchi bo'lsa-da, tabiat va atrof-muhitga oid birliklar, jumladan o'simlik nomlari ham uchraydi. O'simliklarga oid leksik birliklar ko'pincha joy nomlari, tabiat tasviri va yashash muhiti bilan bog'liq holda qo'llanadi. Bu holat qadimgi turkiy xalqlarning tabiat bilan uyg'un yashaganini va o'simlik dunyosini muhim hayotiy omil sifatida qabul qilganini ko'rsatadi. Qadimgi turkiy leksikada o'simlik nomlari asosan sodda, bir komponentli shaklda bo'lib, ularning nominatsiyasi tashqi belgi yoki funksional xususiyatlarga asoslangan. Bu fitonimlar keyingi davrlarda ham saqlanib qolib, turkiy tillarning umumiy leksik fondini shakllantirgan. Qadimgi yodgorliklarda uchraydigan o'simlik nomlari til tarixida leksik uzluksizlikni, shuningdek, terminologik qatlamning dastlabki bosqichlarini aniqlash imkonini beradi. Shu bois qadimgi turkiy yozma yodgorliklar o'simlikshunoslik terminologiyasining ildizlarini o'rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi [2, 300].

“Devonu lug'otit turk” turkiy tillar leksikasini tizimli ravishda yoritgan noyob manba bo'lib, unda o'simlik nomlari alohida e'tibor bilan qayd etilgan. Ushbu asarda fitonimlar lug'aviy izohlar, sinonimik munosabatlar va qo'llanish doirasi bilan birga beriladi. Mahmud Qoshg'ariy o'simlik nomlarini xalq tilida mavjud shakllari asosida qayd etib, ularning semantik xususiyatlarini ochib beradi. Fitonimlarning ayrimlari aniq biologik obyekt sifatida, ayrimlari esa umumlashgan tushuncha sifatida izohlanadi. Bu holat o'simlik nomlarining leksik-semantik qatlamini aniqlash imkonini beradi. Asarda keltirilgan ko'plab fitonimlar keyinchalik ilmiy terminologiyaga asos bo'lib xizmat qilgan. Shuningdek, “Devon”da uchraydigan o'simlik nomlari turkiy tillar o'rtasidagi umumiylik va farqlarni aniqlashda muhim manba hisoblanadi. Terminologik ahamiyatga ega bo'lgan bu birliklar

bugungi kunda ham tarixiy-lingvistik tadqiqotlarda faol qo'llanadi va o'zbek o'simlikshunoslik terminologiyasining shakllanish jarayonini yoritishda muhim o'rin tutadi.

Mumtoz adabiyotda o'simlik nomlari nafaqat real tabiat obyektlarini ifodalash, balki chuqur ramziy va badiiy ma'nolarni yetkazish vositasi sifatida qo'llanadi. Ayniqsa, Alisher Navoiy asarlarida fitonimlar keng semantik va estetik yuklamaga ega. O'simlik nomlari orqali go'zallik, muhabbat, umr, sadoqat va fanolik kabi tushunchalar ifodalanadi. Navoiy fitonimlardan tashbeh, istiora va ramz sifatida foydalangan holda badiiy tasvirning ta'sirchanligini oshiradi. Bu fitonimlar xalq ongida mavjud tasavvurlar bilan uyg'unlashib, lingvomadaniy ahamiyat kasb etadi. Mumtoz adabiyotda o'simlik nomlari ko'pincha ijobiy yoki salbiy baho beruvchi birlik sifatida ishlatiladi, bu esa ularning semantik imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, ayrim o'simlik nomlari real hayotdagi dorivor yoki xo'jalik ahamiyati bilan bog'liq holda qo'llanadi. Natijada, mumtoz adabiyot fitonimlari zamonaviy o'simlikshunoslik terminologiyasining shakllanishida madaniy va semantik asos bo'lib xizmat qiladi [9, 290].

Qadimgi va mumtoz tibbiy hamda ilmiy asarlarda o'simlik nomlari asosan dorivor xususiyatlari, amaliy qo'llanilishi va davolash jarayonidagi o'rni bilan bog'liq holda qo'llanadi. Sharq tabobati an'alarida o'simliklar inson salomatligini saqlash va kasalliklarni davolashning asosiy manbai sifatida qaralgan. Bu holat fitonimlarning faqat nominativ birlik emas, balki ilmiy-amaliy termin sifatida shakllanishiga olib kelgan. Ayniqsa, Abu Ali ibn Sinoning "Tib qonunlari" asarida yuzlab dorivor o'simliklar nomi aniq tavsif bilan berilgan. Masalan, isiriq, rayhon, zig'ir, anjir kabi o'simliklar nafaqat nomlanadi, balki ularning shifobaxsh xususiyatlari, qaysi kasalliklarda qo'llanishi, tayyorlash usullari ham ko'rsatiladi. Bu esa o'simlik nomlarining terminologik aniqligini ta'minlagan. Tibbiy asarlarda fitonimlar ko'pincha lotincha yoki arabcha ilmiy atamalar bilan bir qatorda mahalliy nomlar orqali ham beriladi, bu holat amaliy bilim va terminologiya uyg'unligini ko'rsatadi. Natijada, xalq tabobatiga oid nomlar ilmiy diskursga kirib, terminlashuv jarayonini boshdan kechirgan. Shu tariqa, tibbiy va ilmiy asarlar o'zbek o'simlikshunoslik terminologiyasining shakllanishida muhim manba bo'lib xizmat qilgan.

Qadimgi va mumtoz yozma manbalarda o'simlik nomlari asosan tashqi belgi, rang, shakl, hid yoki foydalilik xususiyatlariga asoslangan holda nomlangan. Bunday nominatsiya usuli insonning tabiatni idrok etish tajribasi bilan bevosita bog'liq. Masalan, qizilmiya nomi o'simlik ildizining rangiga asoslangan bo'lsa, achchiqmiya ta'mi orqali nomlangan. Tashqi belgi asosidagi nominatsiya qadimgi fitonimlarda eng faol usul hisoblanadi. Shu bilan birga, mumtoz manbalarda metaforik nominatsiya keng qo'llanadi. Masalan, ilonquyruq o'simligi shakl o'xshashligiga asoslangan metaforik nom bo'lib, tabiat obyektni jonli mavjudot bilan qiyoslash orqali nomlash jarayonini ko'rsatadi. Metonimik nominatsiya ham muhim o'rin tutadi, bunda o'simlik nomi uning funksiyasi yoki natijasiga ko'ra belgilanadi. Masalan, dorivor o't kabi birliklar o'simlikning aniq vazifasini ifodalaydi. Mumtoz adabiyotda esa bu nominatsiyalar badiiy ma'no bilan boyiydi. O'simlik nomlari ko'pincha ramziy yuklama oladi va inson holati yoki ijtimoiy tushunchalarni ifodalash vositasiga aylanadi. Bu jarayon fitonimlarning nominativ imkoniyatlarini kengaytirib, ularni terminologik va badiiy birlik sifatida mustahkamlaydi.

O'simlik nomlarining tarixiy taraqqiyoti jarayonida semantik o'zgarishlar muhim o'rin egallaydi. Qadimgi davrlarda fitonimlar ko'pincha umumiy va keng ma'noda qo'llangan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan ularning ma'nosi torayib, aniq biologik obyektni ifodalovchi termin sifatida shakllangan. Masalan, qadimgi manbalarda o't so'zi umumiy o'simlik ma'nosida ishlatilgan bo'lsa, keyinchalik bu birlik ayrim turlarni ajratishda qo'llanadigan umumiy tushunchaga aylangan. Aksincha, ayrim o'simlik nomlari ma'no kengayish jarayonini

boshdan kechirgan. Masalan, rayhon dastlab aniq bir o'simlik nomi bo'lgan bo'lsa, mumtoz adabiyotda u go'zallik va xushbo'ylik ramziga aylangan. Terminlashuv jarayoni ham aynan shu semantik o'zgarishlar asosida kechadi. Ilmiy va tibbiy asarlarda o'simlik nomlari aniqlashtirilib, ularning terminologik chegaralari belgilangan. Natijada, xalq tilidagi ko'plab fitonimlar ilmiy termin maqomiga ega bo'lgan. Bu jarayon o'zbek o'simlikshunoslik terminologiyasining tarixiy qatlamini tashkil etadi va bugungi termin tizimining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Qadimgi fitonimlarning katta qismi zamonaviy o'simlikshunoslik terminologiyasida faol qo'llanib kelmoqda. Bu holat tarixiy birliklarning uzviy davomiyligini ko'rsatadi. Masalan, bug'doy, arpa, zig'ir kabi o'simlik nomlari qadimgi yozma manbalarda uchrab, bugungi kunda ham ilmiy va amaliy termin sifatida ishlatilmoqda. Shu bilan birga, ayrim fitonimlar arxaiklashib, faqat tarixiy yoki badiiy matnlarda saqlanib qolgan. Bunday birliklar terminologik tizimning passiv qatlamini tashkil etadi. Zamonaviy terminologiyada esa qadimgi nomlar asosida yangi terminlar hosil qilinmoqda, masalan, zig'ir moyi, arpa uni kabi birikmalar. Bu jarayon tarixiy birliklarning funksional qayta tiklanishini ko'rsatadi. Qadimgi fitonimlar zamonaviy ilmiy diskursda milliy terminologik bazani mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi va xalqaro terminlarga milliy muqobil yaratish imkonini beradi [15, 90].

Qadimgi va mumtoz yozma manbalardagi o'simlik nomlari xalq dunyoqarashi va tabiat tasavvurini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy birliklardir. O'simliklar inson hayoti, xo'jaligi va estetik qarashlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning nomlanishi madaniy tajribaga asoslanadi. Mumtoz adabiyotda, xususan Alisher Navoiy asarlarida o'simlik nomlari ramziy ma'noda keng qo'llanadi. Masalan, gul go'zallik va hayot ramzi, tikan esa iztirob va sinov timsoli sifatida ishlatiladi. Bu fitonimlar orqali insoniy his-tuyg'ular va falsafiy qarashlar ifodalanadi. Lingvomadaniy jihatdan o'simlik nomlari xalqning tabiatga munosabatini, ekologik tafakkurini va estetik didini yoritadi. Shu sababli qadimgi fitonimlar nafaqat til tarixining, balki madaniyat tarixining ham muhim unsuri hisoblanadi [13, 180].

Natijalar shuni ko'rsatdiki, qadimgi va mumtoz yozma manbalar o'zbek tilidagi o'simlik nomlarining shakllanishi, rivoji va terminlashuv jarayonini o'rganishda muhim tarixiy-lingvistik asos bo'lib xizmat qiladi. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan boshlab mumtoz adabiyot va tibbiy-ilmiy asarlargacha bo'lgan manbalarda fitonimlar leksik barqarorlik, semantik boylik va nominativ izchillikni namoyon etadi. O'simlik nomlarining tashqi belgi, rang, shakl, hid va funksional xususiyatlarga asoslangan holda nomlanishi xalqning tabiatni idrok etish tajribasini aks ettiradi. O'simlik nomlari tarixiy taraqqiyot jarayonida ma'no torayishi va kengayishi kabi semantik o'zgarishlarni boshdan kechirgan, bu esa ularning ilmiy termin sifatida shakllanishiga zamin yaratgan. Tibbiy va ilmiy asarlarda fitonimlarning aniq tavsif bilan berilishi terminologik aniqlikni ta'minlab, xalq tabobatiga oid birliklarning ilmiy diskursga kirib kelishiga sabab bo'lgan. Mumtoz adabiyotda esa o'simlik nomlari ramziy va badiiy ma'no bilan boyib, lingvomadaniy yuklama kasb etgan.

Xulosa. Qadimgi fitonimlarning katta qismi zamonaviy o'simlikshunoslik terminologiyasida faol qo'llanib, milliy terminologik bazaning uzviyligini ta'minlamoqda. Shu bilan birga, ayrim birliklarning arxaiklashuvi terminologik tizimning tarixiy qatlamini shakllantiradi. Umuman olganda, qadimgi va mumtoz yozma manbalardagi o'simlik nomlarini kompleks tadqiq etish o'zbek tilining ilmiy terminologiyasini boyitish, milliy terminlar uzluksizligini saqlash va lingvomadaniy merosni chuqur anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Devonu lug'otit turk / Mahmud Qoshg'ariy. – Toshkent: Fan, 1960–1963. – 3 jild.

2. Mahmud Qoshg'ariy. Turkiy tillar leksikasi va semantik tizimi. – Toshkent: Fan, 1971. – 344 b.
3. Qutadg'u bilig / Yusuf Xos Hojib. – Toshkent: Fan, 1972. – 448 b.
4. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. – 5 jild.
5. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. – Toshkent: Fan, 1989. – 192 b.
6. Tib qonunlari / Abu Ali ibn Sino. – Toshkent: Fan, 1982. – 5 jild.
7. Orxon–Enasoy bitiklari : Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar. – Toshkent: Fan, 2005. – 320 b.
8. Baskakov N. A. Vvedeniye v izucheniye tyurkskix yazykov. – Moskva: Nauka, 1969. – 384 s.
9. Kononov A. N. Istoriya izucheniya tyurkskix yazykov v Rossii. – Leningrad: Nauka, 1982. – 296 s.
10. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2000. – 592 b.
11. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002. – 352 b.
12. Begmatov E. O'zbek tilining izohli lug'ati va terminologiya masalalari. – Toshkent: Fan, 1998. – 216 b.
13. Sodiqov Q. O'zbek tili tarixidan ma'ruzalar. – Toshkent: Universitet, 2001. – 240 b.
14. Mamatov N. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 2006. – 264 b.
15. Karimov S. O'zbek tilida terminlashuv jarayonlari. – Toshkent: Fan, 2010. – 180 b.